

GLATZ FERENC

SZEPTEMBER 11. ÉS A TUDOMÁNY

(A diagnózist ki kell mondani)

Csak a bolond gondolja, hogy az orvos a hibás, ha a nem kedvező diagnózist kimondja – jegyeztem fel először, másodszer, harmadszor és többedszer a naplómbe az utóbbi másfél hónapban. A szeptember 11-én történt terrorcselekmény egy általános változás szimptomája. Szimptomája és egyben mutatója is. Mutatója egy lassú társadalmi- és világrend-váltásnak. Kollégáimnak, riportereknek, gyakorló politikusoknak mondtam vissza-visszatérően. Udvariasan mosolyogtak, kétkedve csóválták fejüket, vagy ha azt hitték, nem látom, legyintettek. Mintha azt hinnék, a bánat keserveit, vagy a terror borzasztó voltát kívánom kisebbiteni. Pedig, de-hogy! Szeptember 11-e nem egyszerű terrorcselekmény. A diagnózist, ismétlegtem magamban – bármennyire is nem tesz az környezetünknek – ki kell mondani.

Valljuk e mondás igazát, írjuk naplónkba a mondatokat, az elemzéseket, de mégsem beszélünk. Mi, társadalomkutatók, akik a társadalom avatott kutatói vagyunk, ahogy az orvosok a test kutatói. Hallgatunk, mert félünk, hogy az *elemzés józansága*, úgy tűnik, szembehelyezkedik a *gyászoló kitörő érzelmeivel*. Vagy pedig – ez is lehet – sokan közülünk nem veszik észre: a támadás mögött évtizedek óta erősödő világnézeti válságjelenségek sorakoznak. Vagy félünk a páciens – a társadalom, illetve korunk politikai stratégiáinak, vezető politikusainak – szemébe mondani: a világ társadalmának szervezetében veszélyes kór lappang, amelynek csak egyik felszínre törése „szeptember 11-e”.

A világ dermedten figyeli az elmúlt másfél hónap eseményeit, mindenki fél. A repülőgépes merényletek a Világkereskedelmi Központ ellen politikusokat, katonai stratégiákat kényszerítettek azonnal lépésre: meg kellett mondani az embereknek, hogy „mit csináljanak”. Mert valamit csinálni kellett, azonnal...

A világ minden részén, most már másfél hónap után – katonai sikerek, de politikai eredmények nélküli másfél hónap után –, a tudomány felé fordul a tekintet. Azaz, most már beszélni kell! Nekünk, kutatóknak volt időnk, volt másfél hónapunk, hogy az eseménysorozatot elemezzük, konzultációkat tartsunk. Most, a Tudomány Napján ezt a hallgatást meg kell törni. És kimondani néhány következtetésünket, vagy akár hipotetikus ítéletünket, feltételezésünket.

Elhangzott a Magyar Tudomány Napján, az Akadémián, 2001. november 5-én. (A szerk.)

Szeptember 11-e „a nap, amely megváltoztatta a világot”, írta a világ egyik legtekintélyesebb folyóirata, a *The Economist*. Én azt mondom: szeptember 11. csak rádöbbenett bennünket arra, hogy a *világ régen megváltozott*.

Mindenekelőtt azt, hogy ami ott, New Yorkban történt, az évtizedek óta erősödő társadalmi – szociális-etnikai-gazdasági – ellentétek következménye. Amely ellentétek feszítő erejére az utóbbi két évtizedben számosan és számtalanul felhívták, felhívtuk a figyelmet, de amelyre a világgazdasági és technikai bumm (fejlődés) csodálatában élő európai, amerikai középosztályok nem figyeltek oda. Mert vagy túlságosan sok, ezernyi érdekszálal kötődnek e gazdasági és technológiai bummhoz, vagy mert leszoktak a nehézségek, a konfliktusok tudomásulvételéről.

Ezért is, amikor a hosszú ideje tartó válságok kirobbannak, azok felkészületlenül érik a világot. Váratlanul.

A terrortámadás „forgatókönyve” 2001. szept. 11.

- 7.59 Az American Airlines (AA) egyik utasszállító gépe Bostonból Los Angelesbe indul.
- 8.01 Az United Airlines (UA) egyik repülőgépe Newarkból startol, cél: San Francisco.
- 8.10 Az AA egy másik gépe Washingtonból indul Los Angeles felé.
- 8.14 Az UA másik járata szintén Bostonban száll fel és Los Angeles felé indul.
- 8.45 Az AA Bostonból Los Angelesbe tartó gépe becsapódik a Világkereskedelmi Központ (WTC) 417 m magas északi tornyába, kb. a 80. emelet magasságában. Óriási robbanás.
- 9.03 Az UA Bostonból Los Angelesbe tartó utasszállító gépét nekivezetik a WTC déli tornyának, kb. a 60. emelet magasságában. Újra hatalmas robbanás.
- 9.05 G. W. Bush amerikai elnök egy floridai iskolában a gyerekeknek olvas fel, amikor kabinetfőnöke megsúgja neki a híreket.
- 9.40 Az USA valamennyi repülőterét bezárják.
- 9.43 Washingtonban a Pentagon (Védelmi Minisztérium) épületébe csapódik az AA eltérített Washington–Los Angeles járata, az épület egyik szárnya kigyullad, majd összeomlik.
- 9.45 Kiürítik a Fehér Házat, majd a Capitoliumot, ill. a többi állami középületet.
- 10.07 Összeomlik a WTC déli tornya.
- 10.10 Pittsburgtól 110 km-re lezuhan az UA Newarkból indult gépe. Kiderül: az utasok rátámadtak a gépellátóikra.
- 10.27 Összeomlik a WTC északi tornya.
- 17.20 Összeomlik a WTC 7. sz. melléképülete is.

(A *Der Spiegel* 2001. szeptember 15-i száma alapján.)

I. A MAI VÁLSÁG

Magánbirodalmak az informatika korában

Váratlanul érte korunk emberét, hogy a világ mai gazdasági és politikai központját egy *nem állami erő* csapása érte.

Egy magánbirodalom és egy vallási irányzat áll a jól előkészített terrortámadás mögött. Ezt már legalábbis tudjuk. Figyelmeztettünk és évtizedek óta figyelmeztetünk arra, hogy le kell bontani gondolkodásunkban az állam alá emelt piederaszt. Figyelmeztettünk arra, hogy a termelés-szervezet 20. századi globalizációja hogyan *feszíti szét az államok szervezetére épült világrendet*, s hogy e fejlődés következtében korunkban olyan hatalmas nemzetközi magánvállalatbirodalmak keletkeztek, amelyek gazdasági ereje meghaladja egy középhatalom erejét is. S hogy a termelés-szervezet – és az általa foglalkoztatottak új identitása – a vállalati identitás – *szétfeszítik az állampolgári identitást*, az államhoz tartozás elsőbbségét az emberek gondolkodásában. *Új érdekrendszer* kiépülése gyorsult fel, amely alapjaiban különbözik az államközpontú világrendtől.

Mi, történészek többször utaltunk arra, hogy ezen új típusú magánbirodalmak felidézhetik majd a középkorból már ismert *hatalmi pluralizmust*: amikor egy-egy hűbérúr területi szervezete vagy valamelyik egyház szervezete évszázadokon át riválisa lehetett az államszervezetnek. Hiszen egy-egy nagy nemzetközi termelési szervezet érdekérvényesítő ereje államvezetések kényszeríthet térdre. És ki tudja, milyen célok érdekében mozgósítják ezek az új típusú birodalmak egyszer majd erejüket? Arra azonban még valóban nem volt példa, hogy egy nemzetközi tőkecsoport vallási vagy más világnézeti célok érdekében mozgósítson milliárdokat, s hogy a civil birodalom, a civil háború, a polgárháború eszközeihez nyúljon.

Mint ahogy azzal sem számoltunk, hogy a modern technika – mindenekelőtt az informatika – olyan akciókat, olyan akciószervezés-technológiát alakíthat ki, amelyek az állami hadviselések évszázadaiban szokatlanok.

A világ ugyanis a 17. század óta csak az államok közötti hadviselésre volt felkészülve. (Tegyük hozzá: még a polgárháborúk is mindig az államok háborúinak részeként jelentek meg.) A világon a nagy ideológiai összecsapások – a faszizmus, demokrácia, kommunizmus – is állami háborúk formájában zajlottak le. A modern politikai intézmények logikája szerint az *államok a világ kultúrájának rendezési egységei*: az állam területén zajlanak le az ideológiai politikai összecsapások, és amelyik ideológia többségre jut, az természetesen igénybe veszi az államszervezet erejét, mind belbiztonsági, mind diplomáciai, mind katonai erejét. Ahogy az Egyesült Államokban vagy Európa nyugati felén másfél százada a liberális demokrácia uralkodott, úgy Európa közepén, illetve keleti felén hol a demokráciák, hol a dik-

tatúrák váltották egymást. Kapitalista, szocialista, nemzeti szocialista ideológiák egy-egy államalakulatot vettek birtokba, és az ütközések is ezek között zajlottak le.

Most azonban tudomásul kell venni, hogy e hadüzenettel felérő támadás mögött nem egy állam, hanem egy *magánbirodalom és egy vallási szervezet* áll. Akárki követte is el a bűntényeket – hiszen máig nem tudjuk pontosan, forrászerűen bizonyítani milyen szervezet áll a szörnyű esemény mögött – az biztos, hogy sem a világterrorizmus hazájának mondott Afganisztán, sem más állam nem nevezhető meg egyértelműen *elkövetőként*...

De soroljuk csak következtetéseinket.

Mondom, azért veszem a bátorságot, mert érzem a diagnóziskimondás kötelességét, s hogy konzultációra hívjam tanult barátaimat. S azért, mert hiszem, hogy csak a bolond gondolja, hogy az orvos a hibás, ha a nem kedvező diagnózist kimondja. Tehát bízom benne, hogy nem az elemzőt kövezik meg, mert a füleknek nem kellemes mondatokat ír le, vagy mond ki. Pácienseinknek tudomásul kell venni: az orvosnak, bármennyire is együtt érez a szenvedőkkel, nem halottsiratónak kell lennie.

Tegnap: hidegháború

Mitől féltettük eddig civilizációnkat? A 20. században a világot veszélyeztető válságok a zsidó–keresztény kultúrán belüli *hasadékok* mentén látszóttak. Az egész civilizációnkat fenyegető veszélyt a liberális demokrácia és a diktatúrák, majd a kapitalista kontra szovjet típusú szocialista tábor ütközésében láttuk. Az elmúlt 70 esztendőben mind Európa (beleértve a szovjetek megszállta Európát is), mind Amerika (beleértve az Egyesült Államokon kívüli Amerikát is) a zsidó–keresztény kultúrkör másik erejétől érezte veszélyeztetve magát. Az egyéb feszültségeket – így a kultúránkon kívül jelentkező szociális, etnikai feszültségeket Ázsiában, Indiában, Afrikában, Dél-Amerikában – a mi *belső ellentéteink járulékaiként* tekintettük. Aszerint figyeltünk rájuk, hogy melyik oldalra sorakoznak a mi kultúránkon belüli háborúk idején. A Szovjetunió félt az Egyesült Államoktól, a világkapitalizmus hódításától, az Egyesült Államok rettegett a Szovjetuniótól, illetve a kommunizmustól. Csak billió nagyságrendben mérhető befektetéseket eszközöltek a globális fegyverekre, a másik területét elérő támadási, illetve védelmi rendszerek kiépítésére, először repülőgépek-, azután rakéta-, majd csillagháborúra készülve fel.

És most vége szakad e fél évszázados fegyverkezési örület propagandájának. Szeptember 11. végre rádöbentett a közismert tényre: a Szovjetunió összeomlása után újra kell gondolni, szabad-e engedni, hogy továbbra is a világ fölé emelkedjék az a *hatalmas fegyverkezési-technikai infrastruktúra*, amely 1939–1990 között kiépült. S amely a II. világháborúban, majd a hidegháborúban önálló érdekképvise-

letet alakított ki, a világpolitika legerősebb *gazdasági-technikai-tudományos lobbijává* nőtte ki magát. Hallatlanul kiterjedt lobbija ez, hiszen a nagy fegyverkezési, technikai állami beruházások – mindig az adófizető pénze a legjobb beruházási garancia – üzemeket, tanszéki tudományos-technikai bázisokat, munkahelyeket, új érdekcsoportokat hívtak létre, amelyek azután érvényesítették érdekeiket mind a politikában, mind az állami beruházásban, mind a tudományos-szervezetben belül. S az ezen szférában foglalkoztatottak (legyen szó hadiüzemek vezetőiről, munkásokról vagy fizikusokról, politológusokról) mind pontosan tudják, hogy kiknek érdekében áll az ő fenntartásuk és eltartásuk.

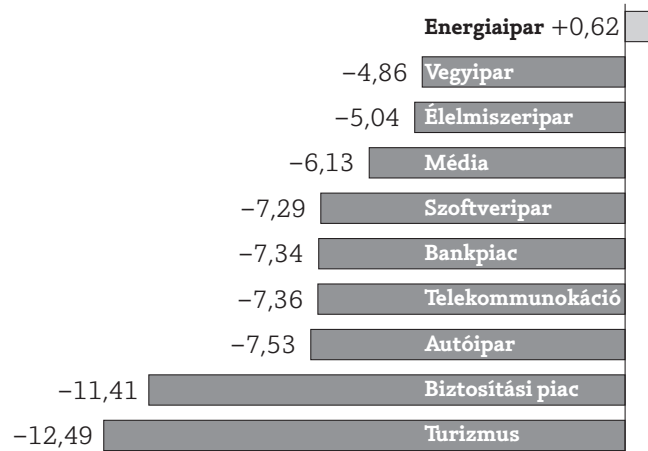
Most végre látszik az eddig elfeledett valóság. Az, hogy civilizációnk jövőjét nem az egyik vagy másik politikai rendszertől kell vagy kellett féltetni. Hanem egészen más természetű globális-szociális, gondolkodásbéli konfliktusoktól. Nagyon is emberi mivoltunkról alkotott különböző felfogások, *különböző életcélok konfliktusaitól*.

Lehet, hogy végre a politikusok és a politológusok is rájönnek: az utóbbi évtizedekben elszámították magukat. Miután az Egyesült Államok és a liberális demokrácia totálisan legyőzte a szovjet típusú politikai rendszert és összetörte az eurázsiai katonai hatalmat, kiderült, hogy először a szovjetek, azután az amerikaiak számították el magukat. Ma már ismerjük az elmúlt 50 év politikájának alapidokumentumait. Állíthatjuk – bármennyire is nem tetszik ez azoknak (politikusoknak, technikusoknak), akik sikeresen lovagoltak a hidegháború hullámain – sem az Egyesült Államok, sem a Szovjetunió részéről soha nem készült olyan terv, amelyik a másik elpusztítását vagy a másik területének elfoglalását célozta volna.

Mennyi értelme volt a csillagháborús kiadásoknak? – tesszük fel a kérdést. Mi, történészek, aztán fizikusok, biológusok soroljuk a csillagháborús programok hasznát az emberiség számára. Mondjuk: hiszen ez a hidegháború hordta ki az űrkutatást, az atomfizika, a modern meteorológiai kutatások, a földtani kutatások, sőt a biológiai-genetikai kutatások modern gyermekeit. Korszerű eszközeink fejlődése – maga az informatika eszköztára is – ettől a hidegháborús örülettől kapott, paradox módon, óriási támogatásokat és ösztönzéseket. Sőt, szellemi kihívásokat is ezek jelentettek fizikusnak, kémikusnak, biológusnak, matematikusnak egyaránt. Mi biztosak vagyunk abban, hogy a hatalmas anyagi pazarlás, a generációkra kiható lélekrombolás mellett a korszak hasznát is hozott.

De nem hallgathatjuk el, hogy a csillagháború céljai voltak hamisak. És a legnagyobb kár, amit okozott, az emberi gondolkodás megfertőzése. Lelki fertőzés. Az erőszak, a gyanakvás, a konfrontáció, az idegenellenesség világmagatartássá vált. Nyugaton, Keleten egyaránt. Mert miért kellett lefojtani politikai eszközökkel (illetve a Szovjetunióban adminisztratív eszközökkel) vagy manipulációval azokat az erőket, amelyek

A tőzsdei részvények árfolyamának visszaesése befektetési területenként, 2001. szeptember 11. (%)

Forrás: Der Spiegel, 2001. szeptember 15.

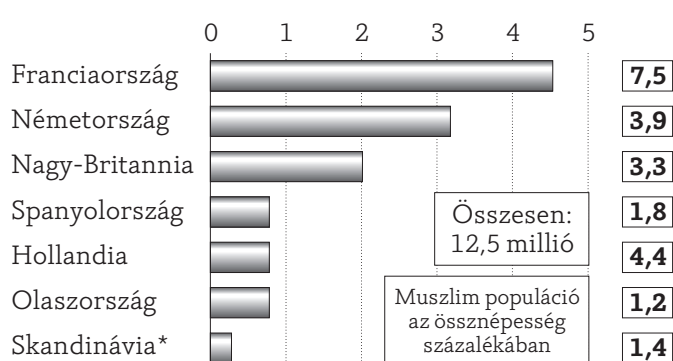
a két nagy államszerveződés belső nagy, a földgolyó más részein jelentkező társadalmi betegségeiről beszéltek? Arról például, hogy az emberi társadalom célja nemcsak a technikai eszközökfejlesztése, hanem az emberi életminőség egészének javítása. Mert az állandó védekezésre való készenlét belső vakfegyelmet kívánt. Most már látjuk, kiknek érdekében. Sőt, miért kellett feltétlenül politikai ellenzékinek minősíteni azt, aki emberi-kulturális esélyegyenlőségről beszélt, a szociális nyomorúság enyhítésének szükségéről, vagy netán az Európán, Amerikán kívüli világ egyenjogúsításáról, vagy éppen a természet kizsákmányolásának megállításáról. Miért kellett egyik oldalról leburzsoázni, másik oldalról lekommunizálni, vagy anarchistáknak minősíteni azokat, akik a társadalom belső feszültségeiről beszéltek? Azért, mert a kölcsönös fenyegetettség a konfliktuskeltő politikus-közéleti egyéniségeknek kedveztek, mind a hatalom csúcsán, mind a mindennapokban: helyi igazgatásban, munkahelyeken. A gyanakvók, a kirekesztők, a diktatórikus hajlamú egyéneknek. Most látjuk, hogy a világ biztonságát nem kommunisták és nem marslakók vagy radikális antikommunisták fenyegetik, hanem a földgolyóméretben felgyülemlett szociális, kulturális emberi feszültségek.

Sőt, az sem vált valóra, hogy a szovjet rendszer összeomlása után valamelyik Európán kívül felnőtt államhatalom, netán az iszlám államok egy csoportja támadja majd meg az USA-t vagy a zsidó-keresztény kultúrájú államok szövetségét.

Ma: belső feszültségek

Most, szeptember 11-én az is kiderült, hogy a mi rendszerünk *belülről várhatja* a legnagyobb támadást. Az a diák, aki a Közel-Keletről került Hamburgba, 8 évet élt Németország-

A muszlim diaszpóra Nyugat-Európában (utolsó becslés, millió fő)

(* Dánia, Norvégia, Svédország)

Forrás: *The Economist*, 2001. október 20–26.

ban és mintadiákként tanult egy német egyetemen, már része volt a mi liberális demokrata rendszerünknek. Az a terrorizmus, amely az állam törvényein kívül helyezi magát és az a terrorista, aki saját életét, valamint ezrek életét fanatikusan alárendeli a maga világnézetének, és belerepül egy épülettoronyba, ez az ember már a mi kultúránk része. Ha tetszik, ha nem.

A mi kultúránk ugyanis – ezt is hiába hangoztatjuk mi, „maradék társadalomkutatók” – vegyeskultúra lett. Az Egyesült Államok csodálatos szabadságelve fellazította a zsidó-keresztény kultúrkör évezredes feszes hitvilágát. A szabadkereskedő Anglia a maga 18–19. századi világhódításaival hozta a szigetországba az iszlám, a buddhista, a sintoista kultúrelemeket. De a kultúrkör egységének igazi feltörését a legújabb kor népi kohója, Amerika hozta. Különösen az utolsó három évtizedben, amikor az arab, a kínai, a japán és indiai népelemek meggyökereztek az Újvilágban. (Megjegyzendő: Európában ugyanez történik az 1960-as évektől, mindenekelett az észak-afrikaiak és a törökök beáramlásával Francia-, illetve Németországba. Nem beszélve az angliai bevándorlás folytatásáról.)

És ezek a *meghonosodott népek* bárhogy is amerikaiakká (vagy nálunk a kontinensen a törökök) európaiakká alakultak, mégis érzik az érzelmi-szokásrendi azonosságot volt hazájukban, az arab és ázsiai országokban, Törökországban, Indiában, Kínában élő rokonaikkal. Ezek a 20. századi jövevények hasznos adófizető polgárok és üzleteink fogyasztói, szomszédaink a községekben, hotelekben. Közöttünk élnek, embertestvéri közelségben élnek velünk. Ki vannak szolgáltatva nekünk – így érzik ők. De most már, szeptember 11. óta tudjuk, hogy mi is ki vagyunk szolgáltatva nekik. Használják a liberális demokrácia intézményeit, élnek a lehetőséggel, csak éppen más életcélokra is felhasználhatják intézményeinket. Amely életcélok valahol a világ

más részein fogalmazódtak meg, más erkölcsi rend részeként.

Az együttélés az kölcsönösség, mondjuk évtizedek óta. Tanulmányozni kell ezt az *új együttélést*, a beáramló új vallási és szokásrendi elemeket. Ha az új népelemek erkölcsé eltér a miénktől, abból csak *társadalmi konfliktus* származhat. Ha az élet értékéről, az emberi élet céljairól, tulajdonról más a szomszédom felfogása, mint az enyém, holnap az elveszi szerszámaimat, mert az neki nem „lopás”, hanem a természetes emberi magatartása egy része. Holnap elveszi az életemet, mert az ő szemében általában az evilági élet, a saját evilági élete sem nagy érték.

Tanulmányozni kell tehát a zsidó-keresztény kultúrában eddig élt társadalmaknak saját népességüket. Lehet ez a technika, a természettudományok művelői előtt valami lényegtelen, valami „nem egzakt” foglalkozás, de hát az ember – beleértve a természetkutatót is – sem írható le egyszerűen biokémiai vagy biofizikai egységként. Ez is a tudományos vizsgálatok tárgya kell, hogy legyen. Ha elhanyagoljuk az új társadalmi-szociális-etnikai-vallási folyamatok tanulmányozását, akkor egyszer csak azon vesszük észre magunkat, hogy a velünk élő embertársaink – hotel- vagy utcaszomszédaink – felrobbantják, megsemmisítik technikai infrastruktúránkat, számunkra érthetetlen módon évezredes emberi céljaink ellen fordulnak. (Mindehhez hozzákiváncozik – amire még szeptember 11. egyelőre nem figyelmeztet, ezért csak zárójelben jegyezzük meg –, hogy nem csak az Európán kívüli kultúrákba születettek körében jelentkeznek új radikális irányzatok, amelyek szembefordulnak évszázados eszményinkkel, és nem hajlandóak követni évezredes erkölcsi rendünket.)

Tanulmányozni kell ezt az új keverékkultúrát, ki kell dolgozni az új világnézeti dialógus módjait. Nem lehet ugyanis rendőrállammá átalakítani közösségi életünket, ahol minden embert, minden emberi cselekvést – közlekedésben, termelésben, postaküldésben, iskolában, hivatalban – ellenőrzés alatt kell tartanunk.

A támadó ember megismerése

Mit tegyünk? Ezzel fordulnak most már, az első hetek politikai demonstrációi és katonai – nem sok eredményt mutató – felvonulásai után az emberek, a világ közvéleménye, felénk, kutatók, tudósok felé. Az első másfél hónap politikai erőfeszítései, megfűszerezve a szavazatnyerészkedés politikai handabandázásaival, neutralizálják a társadalom egy részét. Sajnos. Sőt, a „terrorbiznisz” visszatetszést kelt az emberekben.

A csillagháborúra is alkalmas mérhetetlenül drága fegyverzetek mindenhatóságába vetett hitünk elbizonytalanodott. Kétségbeesve látjuk: a modern fizika és kémia találmányain felhízott fegyverrendszerek irányítóinak eszén túljár-

nak a legprimitívebbnek tűnő népek is, és a méregdrága laboratóriumokban kidolgozott, lézerirányítású fegyverek célpontjait egyszerűen betelepítik emberi közösségek lakóhelyei, kórházak, élelmiszerraktárak, iskolák közé. Akadémiai címekre és technikai csodáikra büszke természetkutatók és drágán megfizetett politológusok mondanak csődöt a kecskepásztorokkal szemben. Mondhatjuk úgy is: visszaélnék azzal, hogy mi nem akarunk tömegmészárlást, vérfürdőt csinálni.

Az emberek, miután felocsúdnak a katasztrófa keltette megdöbbenésből és elsiratták az áldozatokat, immáron az orvoshoz fordulnak diagnózisért, mert félnek a következő haláloktól, a következő katasztrófáktól.

Most már nem a fizikusoktól, a technikától várják a megoldást, hanem a *társadalom kutatóitól*. Már látják, hogy olyan konfliktushelyzettel állunk szemben, amit lézerekkel, repülőkkal, bombákkal nem lehet megoldani. Mi pedig azt mondjuk: az embert kellene jobban ismerni. A napi életet élő, indulatokkal, érzellemmel, hittel-csalódással teli emberek együttesét. A magunk társadalmát és azt az emberi társadalmat, amelynek néhány tagja megtámadott bennünket. *A tegnap bennünket megtámadó embert kell megismernünk*. És meg kell szüntetni azokat az okokat, amelyek miatt ők ellenünk fordultak, és a maguk igaza szerint akarják megsemmisíteni szent háborúval a mi világunkat. Mert már azt látjuk, hogy nemcsak az érdek, az anyagi előny, de a „vakhit” is történelmi kategória. S hogy az ember nem csak eszközkészítő és eszközbirtokló lény.

II. ÖNKRITIKUS KÉRDÉSEK

Embermércénk globalitásáról

Mindenekelőtt önkritikus kérdéseket teszünk fel magunknak: vajon lépést tartunk-e a technikai-gazdasági globalizációval a társadalomról gondolkodásban, az emberszemléletben?

A termelés már a 19–20. századi technikai-ipari forradalmak következtében globalizálódott. Majd a II. világháború után globalizálódott a biztonságpolitika és az 1990-es évektől már a környezetvédelem is. Vagyis: képesek vagyunk a gazdaságot, az eszközkészítést, sőt az ember és természeti környezet viszonyát földgolyószinten szemlélni. De vajon képesek vagyunk-e az *ember és ember viszonyát* globálisan szemlélni? És a föld bármelyik részén élő társadalmakat, emberi jelenségeket *ugyanazon mércével mérni, ugyanazon kategóriákkal leírni*? Újra és újra belebotlunk szeptember 11-e óta például a terrorizmus fogalmába. Minősíteniünk kell azokat a társadalmi-politikai erőket, amely erők kívül helyezik magukat a lokális társadalom törvényein, s törvényeken kívüli eszközökkel, erőszakkal kívánják a

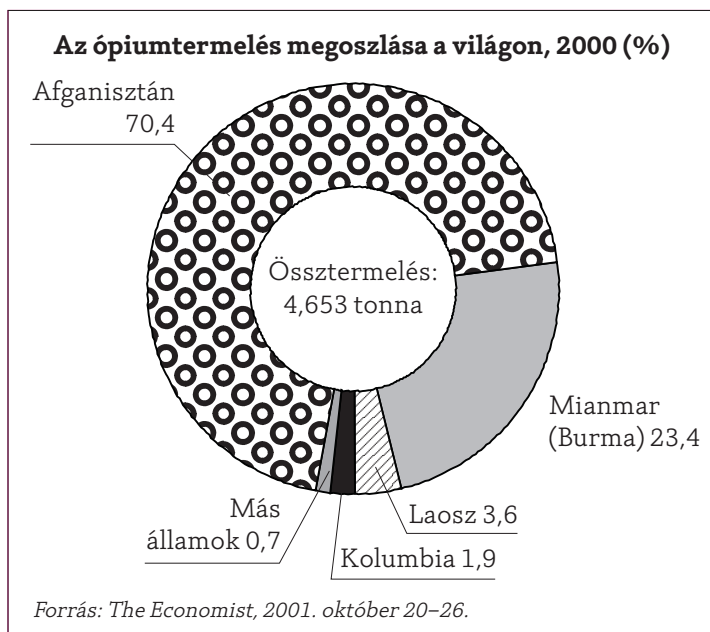
maguk igazáért harcolni. De hol is tart a társadalomkutatás, a történettudomány, a politológia?

Történészek tudják, *terroristának* nevezték a fasiszták azokat, akik a megszállt területen vonatokat robbantgattak, illetve nem formális – vagyis nem államközi – háborús eszközökkel harcoltak uralmuk ellen. A demokraták *szabadsághősöknek* nevezték őket, és nevezzük ma is. Terroristáknak, anarchistáknak hívták azután a szovjet megszállási övezetben azokat, akik a szovjet rendszer intézményeivel szemben mertek netán erőszakos cselekményeket végrehajtani. És terroristáknak, anarchistáknak nevezték a '60-as években azokat a gerillákat, akik az ún. harmadik világban polgárháborút folytattak a fennálló amerikai-, francia- vagy éppen szovjetbarát politikai rezsimek, vagyis az állam ellen. Ma már nemcsak a történészeket, de általában a társadalomkutatókat kérdik: van-e globálisan, azaz politikai rendszertől függetlenül elfogadható „terrorista-fogalmunk”? És általában társadalomtudományos fogalomrendszerünk? Az idősebb generáció, illetve mi, történészek azt is emlegetjük: a szovjetek Afganisztán elleni háborújában 20 évvel ezelőtt ugyanazokat az erőket, a tálibokat nevezte az ún. szabad világ szabadságharcosoknak, akiket ma terroristáknak nevez.

Vajon mennyire hihet a társadalom nekünk, kutatóknak, a társadalomtudomány művelőinek? Vajon nem joggal feltételezik, hogy mind a csodafegyverek kitalálói, gyártói s a mögöttük meghúzódó tudományos apparátus éppúgy a nagyhatalmi önzés, és ez önzés mögött álló gazdasági érdekek függvényei, mint mi, a társadalom kutatói? Nem kellene újraértékelni a nagyhatalmak politikai elitjének magatartáskódexét? Újra vizsgálni azt egymás elleni harcukban? Van ma még egyáltalán ilyen kódex? Általában a politikai döntéshozóknak nem kellene valamiféle erkölcsi normákhoz igazodniuk?

Gazdasági érdekekről

És kérdeznek bennünket, vajon a mostani konfliktusok mögött nem gazdasági érdekek érvényesüléséről van-e szó? Vajon nem az olajról, a világstratégiai támaszpontok megszerzéséről szól napjaink történelme? A terroristák feltehetően szegény emberek. És azok a milliók, százmilliók, akik ilyen vallási fanatizmusban élnek, szintén szegény emberek. De kik azok, akik őket fanatizálják, bujtatják és pénzelik? Vajon az arab területek olajkincseinek kiaknázásában meggazdagodott helyi vezető rétegben milyen indulat él európaiakkal, amerikaiakkal szemben? Mint gazdasági riválisokkal szemben? Ők a maguk szállásterületén lévő földkincseket és stratégiai pontokat a maguk hasznára kívánják fordítani. Az extraprofitot egyedül akarják élvezni? És bennünket is ezen területek, az ott élő népek érdekeltek elsősorban. (Vagy kizárólag.)

És egy másik, a gazdasági érdekekről szóló kérdés. Vajon az elmúlt évtizedekben miért nem beszéltünk emberi jogokról akkor, amikor a gazdaságilag ún. érdektelen területeken történtek emberirtások? Az orrunk előtt gyilkolták le belső-afrikai népek, hutuk és tuszik egymás százezreit, és a háborúban a vezető nagyhatalmak, enyhén szólva cinikusan, cinkosan (legalábbis a mi fogalmaink szerint) részt vettek. Vagy miért nem beszélünk Nyugat-Szaharáról és a világ más tájain uralkodó emberiségellenes állapotokról?

Egyközpontú világrend?

Vagy mégsem a gazdasági tényezők a fontosak? És szeptember 11. csak egy elrontott hatalmpolitika eredménye? Annak a politikának az eredménye, amely nem számolt azzal: egyetlen hatalom (jelen esetben az USA) nem képes politikai egyensúlyt teremteni a földgolyó különböző etnikai erői között. Csak most figyelünk arra: a Szovjetunióknak milyen szerepe volt (negatív, pozitív). Egyik oldalon az ázsiai modernizációban, a „rendtartásban”, másik oldalon a hamis politikai pólusok erősítésében.

Kulturális szintkülönbségekről

És kérdik: vajon nem érne-e többet minden fegyvernél az, ha többet költenénk arra, hogy a különböző *civilizációk egymást megismerjék*? Mert bombázzák Afganisztánt, de remélem, hogy holnap a millió dolláros szuperbombák árának legalább egy részét iskolaprogramokra, egészségügyi programokra fogják fordítani. És abban is reménykedem, hogy ezen iskolákban a helyi társadalom igényei és nem a mi nyugati arroganciánk ízlése szerint kívánják végrehajtani majd

a modernizációt. Ilyen kulturális szintkülönbséggel nem lehet kezelni a globalizált világ emberkonfliktusait. Kell elképzelés a *földgolyó egészének távlati modernizációjára is*. A civilizációknak maguknak kell kiközösíteni önmagukból a mindenkori radikalizmust. Nem lehet az egyik civilizáció csodafegyvereivel a másik civilizáció szélsőségeit megsemmisíteni.

Istenhitekről

És elérünk végre az istenhit globalizálásához? Ezt kérdik tőlem, társadalomkutatótól jogosan. Vajon nem kellene azon gondolkodni, hogy a monoteista vallások – a három egyistenhívő vallás: a zsidó, a keresztény, az iszlám – miért ütköznek rendre egymással másfél ezer éve? A három judaista vallás a türelmetlen magatartással egymás ellen – testvérei ellen – fordul. Kizárólagosságra törekszünk. Egyistenhitre a világ minden részén.

Vajon nem kellene a távol-keleti vallásokat tanulmányozni, s figyelni: azok mennyi erkölcsi fogódzót kínálnak a 21. század globalizálódó emberiségének!

Figyelni arra, hogy a panteizmus, azaz a többistenhit mennyi türelmet, megértést kíván ember és ember, ember és természet között. Szemben a három monoteista vallással!

Egyáltalán istenfogalmunk vagy az isten nélküli világban hívók emberfogalmi mennyire egyeztethetőek össze? Hiszen ott tartunk, hogy néhányunkat, akik a zsidó-keresztény kultúra közösségét és az iszlámmal való testvéri együttélés jövőjét hangoztatjuk, mint valami özönvíz előtti őslényeket bámulnak meg. Különösen azok, akik politikai-közéleti karriert kívánnak – vagy képesek – az új konfesszionalizmusból teremteni.

A civilizációk egymást megismeréséről

De a globalizáció azt is jelenti számunkra – ezt is hajtogatjuk immáron több mint egy évtizede –, hogy a zsidó-keresztény kultúrkörön kívüli kultúrákat alaposabban kell ismernünk. És nekik is meg kell ismerniük bennünket.

Dédapáinknak *nemzetállami* szinten kellett megismerkedniük egymással a különböző etnikumok, a különböző vallások szokásrendjével. S a nemzetállamon belül kell kidolgozni egy érintkezési rendszert a különbözőségek között. Apáinknak és nekünk már *kontinentális* – így például európai – szinten kellett, illetve kellene közös igazgatási és általános együttélési rendszert találni. És az együttéléshez természetesen közös erkölcsi normákat. Gyermekünknek már a *Glóbusz szintjén* kell gondolkozniuk. Mohamedán, buddhista, konfucianus és természeti vallásokban felnőtt embermilliárdok értékrendjét és életelvét kell konszenzusra hozni. Ha ez nem történik meg, a konfliktusok sorozata

fog bekövetkezni. És hová fog jutni a világ, ha ismétlem: mindent B-52-esekkel vagy TU-22-esekkel kívánunk megoldani?

Szerkezetváltás a társadalomismeretben

Be kell látnunk, hogy nemzeti társadalmaink „történelmi és társadalmi ismereteiben” szerkezetváltozásra van szükség. Mind a buddhistáknál, konfuciánusoknál, mind a sintoizmus követőinél, mind a keresztényeknél, zsidóknál, mohamedánoknál. Globalizálódik a világ – ha akarják egyesek, ha nem akarják mások, akkor is. Az emberek a tömeges televíziózás, utazás révén ma sok százszor többet tudnak a földgolyó népeiről, mint ötven esztendővel ezelőtt. A világ más népeinek sokkal alaposabb ismerete szükséges ahhoz, hogy az egyén, de ugyanúgy a lokális közösség *érdekeit reálisan* megfogalmazhassák.

A világfaluban – az internet, a mobiltelefonok világában – gyermekeink csak akkor érvényesülhetnek, ha *világra nyitott országban* nőnek fel, amely mind gazdaságilag, mind politikailag, mind kulturálisan nyitott az egész világra. Igenis több tanszékot kell működtetni egyetemünkön, több ismeretet adni a tanároknak az Európán kívüli kultúrákról, mint eddig tettük. A nemzeti történelemre összpontosító történelemszemlélet erős kötőanyag volt a 19–20. században társadalmaink megtartásában. (Legutóbb például a szovjet megszállás évtizedeiben is.) De látni kell: *a holnap szemléletében a világ ismerete sokkal nagyobb helyet* követel, mint amelyet ma elfoglal. És jobban kell képeznünk diákjainkat – és önmagunkat is – az összehasonlítás képességére. Látni kell, hogy csakis az összehasonlítás lehet az egyetemes nemzetszemlélet alapja. Ha eddig nem, akkor most éppen az válik világossá: gazdasági érdekek, érdekek újratermelésének módjai, népszokások, hitvilágok, vallások ütközése lesz a 21. század történelme: most már valóban egyetemes, azaz „globális történelem”. És ennek történelmi gyökerei az elmúlt évszázadokba nyúlnak vissza. Ezekre kíváncsi a társadalom. Ezen gyökerekre kell kíváncsivá tenni őket. Ha nem ezt tesszük, akkor csak a velünk ellenséges akciókat látják a mából. Amely ellenséges akciók okairól éppen most, legalább az utolsó pillanatban el kellene gondolkoznunk.

Elgondolkozunk azon, hogy volt-e politikusainknak, társadalomkutatóinknak javaslata: hogyan lehet a különböző civilizációk békés egymás mellett élését, együttélését biztosítani? Eddig közös államról (hazáról) beszéltünk, ahol egymás mellett, összefonódva, keveredve élnek különböző nemek, korosztályok, szociális érdekcsoportok, etnikumok, vallások. Most már közös földgolyóról beszélünk, mint hazáról, ahol együtt élünk, összefonódunk... Együtt felelünk a természeti környezetért, az emberi jogok érvényesüléséért, egymásért...

Na és nálunk? Az oktatásban nagyobb helyet kell adni a *társadalomismeretnek*. Ezen belül is a nemzeti önismereti tárgyak, valamint a természettudományos tárgyak rovására nagyobb hangsúlyt helyezni a világ más civilizációinak megismerésére. A termelés, a technika – mondják –, a kereskedelem, a természetvédelem globalizációja után következnie kell az emberismeretek globalizációjának is. Szomszédaim, iparos emberek beszélnek így, nem tanult értelmiségiek. Kollégáinknak már az 1990-es évek elején igyekeztünk magyarázni, hogy a közép-kelet-európai és a Balkán-konfliktusok többnyire szociális, etnikai és vallási konfliktusok. Amelyeket nem lehet fegyverekkel kezelni, sem kalasnyikovval, sem F-16-osokkal. Ezt bizonyította Koszovó is 1992-ben.

Kevés az ismeret a másik világról, a másik kultúráról. Most megdöbbenve hallják diákjaink és kollégáink aényt, hogy az Elő-Ázsia mostani hadszínterein még a közép-európainál is tarkábbak például az etnikai és vallási viszonyok. Tádzsikisztánban például 3 millió tádzsik él, míg a szomszédos Afganisztánban sokkal több. Az üzbégek közül 13 millióan élnek Üzbegisztánban, 1 millióan Afganisztánban és 1,2 millióan Tádzsikisztánban. Afganisztánban még 1 millió türkmén is él, nem is beszélve a pastukról. És kérdeznek bennünket mit kellene tudni a pastukról? Akik, igaz, a sok-etnikumú Afganisztán uralkodó többsége, de akiknek nagyobb része, 4 millió ember, a szomszédos Pakisztánban él. És mondják, akkor Tanár úr, valóban egyedüli bánat a mi bánatunk, a magyar bánat a globalizációs világban? Nem kellene a mi közép-európai kisebbségi kódexünket, amelyet 1992-ben bocsátottunk ki több nyelven, most szintén globalizálni és mindent újragondolni?

A terrorizmus szociális gyökerei

Kérdik tőlünk továbbá, tudjuk-e globálisan szemlélni a szociális tényezők szerepét?

A világkapitalizmus csodálatos fellendülése, amely most a legújabb ipari-technikai forradalom segítségével virágkorát éli, mindnyájunkat csodálatra készítet. De vajon figyelünk-e a modern kapitalizmus társadalmi kihatásaira? A pozitívumok mellett a negatívumokra? Arra, hogy a termelés és a piac globalizálódásának következtében a valóban értékteremtő tőke a földgolyón ma már szabadon mozog, de természetes profitérdekeit követve a föld egyes területein világ-nyomornegyedek alakulnak ki. A kulturális gap (szakadék) mellett áthidalhatatlan *szociális gap* alakul ki kis részben egy-egy állam társadalmán belül, de ijesztő módon földrészek és kultúrák között. És a szociális konfliktus, etnikai-vallási konfliktusok, idegenellenesség – fehérember-ellenesség, világkapitalizmus-ellenesség – formájában jelenik meg. Ez a szociális és kulturális különbség a leszakadt tömegeket radikalizmusra készíti.

A sötétebb tónusok a legszegényebb, illetve a szegény országokat jelzik. Forrás: www.zmka.hu

Ha egy közösségen belül túlságosan nagy a szociális különbség, akkor a szociálisan elkeseredettek előbb-utóbb erőszakhoz nyúlnak. Igaz ez egy közösségre, sőt gyakran családra és nemzeti-állami közösségre is. A 20. század jobb és baloldali diktatúráit én, a magam részéről például első sorban azzal magyarázom, hogy a társadalmon belül a modern kapitalizmus képtelen volt a hirtelen keletkezett óriási szociális különbségeket a politikai rendszer, azaz a polgári demokrácia eszközeivel kézben tartani. A szociálisan kiszorultak állami erőszakot kívántak igénybe venni az egyoldalú gazdagodással szemben. Azt már látjuk, hogy a nemzetállami keretekben a szociális leszakadás kulturális leszakadást szül, s ami ennek eredménye – szociális nemzeti radikalizmust. Ezt Magyarországon is éppen napjainkban láthatjuk. Vajon lehet-e ilyen nagy szociális egyenlőtlenségekkel uralni a 21. század Glóbuszát?

Ha durva is a hasonlat, mégis valami hasonló játszódik le a mi globális világunkban. Az anarchizmus, a terrorizmus eszközeihez akkor nyúlnak az emberek, amikor a rendszeren belüli eszközkészlettel nem látják megvalósíthatónak

vágyaikat. A globális faluban – ahogy kezdjük a világot nevezni – előbb-utóbb konfliktusok sorozatához vezet az, ha a falu egyik vagy másik részén, egyik vagy másik etnikai csoport annyira alacsony szociális, kulturális szinten él, mint ahogy ma él az emberek nagy része, például Közép-Afrikában vagy Ázsiában. (Hozzátehetjük: még örülhetünk, hogy a kínai civilizáció egy olyan vezetőréteget termelt ki az elmúlt évezredekben, amely a 20. században – különböző politikai rendszerek keretében – mégiscsak kezelni tudta a számunkra elképzelhetetlen szegénységet.)

A szeptember 11-i merénylet mögött minden bizonnyal gazdag emberek állnak és végrehajtói a nyugati civilizáció szintjére felemelkedett, sőt ott élő csoportok. Akik riválist látnak a nyugati kapitalizmusban. De a hit, amelyben e szerencsétlen öngyilkos gyilkosok élnek, s amelynek szellemében cselekszenek, szorosan kötődik e szociális, kulturális nyomorúsághoz.

III. KÉPTELENSÉG A VÁLASZADÁSRA. MIÉRT?

A válaszuk a fentebbi kérdésekre az: nem vagyunk felkészülve megválaszolásukra. Kérdések, kérdések.

Elégtelen társadalomismeretek

Nem vagyunk felkészülve egyrészt azért, mert társadalomismeretünk és egész oktatásrendszerünk a lokális, nemzeti, kulturális ismeretekre koncentrálódik. Nem vesszük tudomásul: nemzeti érdek ebben a globalizálódó világban, hogy minden kis nemzeti kultúrában jelen legyenek a világ népeiről szóló ismeretek. A természettudományok hál' Istennek kiharcolták maguknak a teljes innovációs lánc jelenlétét minden nemzeti kultúra oktatásrendszerében, tudományos intézményrendszerében. De a világ népeiről szóló ismeretek hiányoznak a társadalomtudományos innovációs láncból.

Paradox módon e tekintetben visszafejlődést hozott magával a rendszerváltás Magyarországon. A szovjet rendszerben sokkal egyetemesebb volt nálunk a társadalomtudományok struktúrája. Az 1970-es években, amikor a világ nyitni kezdett az Európán és Amerikán kívüli kultúrák felé,

Magyarországon kiépült a sinológia, fejlődött az iszlamisztika, fejlődött a Dél-Amerikával, valamint az Afrikával foglalkozó kutatási területek összessége. A rendszer-váltás következtében paradox módon és torz politikai okokból ez a struktúra beszűkült, felméréseink szerint a '70-es évekhez képest ma már csak töredéke van meg azoknak az állásoknak, tanszékeknek, folyóiratoknak, amelyek az 1970-es években az Európán kívüli kultúrákat vizsgálták. (Adataim vannak arról, hogy mulatságos módon ez áll a diplomáciára és a kultúr-diplomáciára is.) *Nemzetünk szabadon átéli a maga történelmének keserveit és bánatait, de ugyanakkor elveszti világmércéjét.* Pedig nemzeti érdeke egy földrajzilag ennyire meghatározott helyen lévő nemzeti kultúrának, mint a magyar, hogy mércéjét mindig a világ kultúrájához képest állítsa fel.

De nem tudunk választ adni a kérdésekre, és nem vagyunk felkészülve azért sem, mert a társadalmakról szóló ismeretek nincsenek eléggé jelen társadalmunkban. Sem Amerikában, sem Nyugat-Európában, sem Magyarországon. Sem az oktatásban, sem a tudományban, és a társadalmi ismeretek így nincsenek jelen eléggé a politikai döntéshozók gondolkodásában sem. A természettudományok ismerik a kritikus mennyiség fogalmát. Amikor valamiből már olyan kevés van jelen, hogy hatása a rendszerben elhanyagolható. A társadalomismeretek a 20. század végén eljutottak a kritikus mennyiség állapotába – ez többek között szeptember 11. egyik legnagyobb üzenete a tudomány számára.

A „tudásalapú társadalom”?

A Tudomány Napja, mint mondtam, nem a tudósok ünnepe, hanem a tudás ünnepe. Nálunk immáron ötödik éve rendezük meg ezt az ünnepet. Az UNESCO éppen két héttel ezelőtt döntött arról, hogy a jövő évtől szintén rendez tudomány napját, ún. tudomány világnapját, és ezt november 10-ére tették. Vagyis gondolkodásunk a tudományról, a tudomány és társadalom kapcsolatáról – globalizálódik. Gondolkoznunk kell, mit is jelent a tudásalapú társadalom, amiről oly sokat beszélünk. Az, hogy szétszakadt a világ földrajzi értelemben, hogy Afrika, Ázsia, Közel-Kelet, Dél-Amerika átlagában, tudásátlagában lemarad, vajon mit jelent? Ugyanakkor ott szaporodnak épp az emberek. Egy demográfiai többség jön létre, mely a tudásalapon alul él majd.

A Tudomány Napján és majd jövőre a tudomány világnapján majd arról is gondolkodni kell, hogy milyen legyen a 21. század tudománya. Mennyire legyen a kutató kora gazdasági, technikai érdekeinek függvénye? És mennyire szól-

A FIATALOK DEMOGRÁFIAI HULLÁMA A MUZULMÁN ÁLLAMOKBAN				
1970-es évek	1980-as évek	1990-es évek	2000-es évek	2010-es évek
Bosznia	Szíria	Algéria	Tádzsikisztán	Kirgizisztán
Bahrein	Albánia	Irak	Egyiptom	Malajzia
Egyesült Arab Emírátság	Jemen	Marokkó	Irán	Pakisztán
Irán	Törökország	Banglades	Szaud-Arábia	Szíria
Egyiptom	Tunézia	Indonézia	Kuvait	Jemen
Kazahsztán	Pakisztán		Szudán	Jordánia
	Malajzia			Irak
	Kirgizisztán			Omán
	Tádzsikisztán			Líbia
	Türkmenisztán			Afganisztán
	Azerbajdzsán			

jon bele maga is a társadalom sorsába? Mert nem lehet, hogy mi magunk ne mondjuk el önmagunk vállalható szerepéről a véleményünket. És ne mondjuk el pénzadóinknak, alkalmazóinknak, megrendelőinknek: mi nemcsak szűkebb szakmai és céhes érdekeinket vagyunk képesek képviselni, hanem az emberiség általános és lokális érdekeit is. Az emberiség, az emberek érdekeit. Autonómiáinkat, Akadémiánkat, egyetemeinket nemcsak a mi magunk céhes érdekei szerint működtethetjük, hanem az emberi társadalom érdekében.

Jobb, ha mi magunk kezdjük el eddigi nemzeti szinten vagy világszinten kutatásszervezetünk önkritikus vizsgálatát, mintsem megvárjuk, hogy a társadalomnak (így a politikának, mint nemegyszer) ismét elfogy a türelme, és mint annyiszor eddig, külső eszközökkel vág rendet közöttünk. Legyünk mi most képesek arra, hogy magunk keressük a 21. század kihívásait és a kihívásokra válaszul magunk teremtjük meg a kutatásszervezet belső reformját.

Né csak diagnosztizálni, de gyógyítani!

Naplójegyzeteim elején azt írtam le többször magamnak, hogy diagnózis kimondására kell vállalkozni. Akkor is, ha ez nem tetszik a betegek rokonainak, vagy magának a betegnek sem. Most azt mondom, hogy a *gyógyításra* is vállalkozni kell. És ezt se veszítsük szem elől. Amikor a 21. századi tudomány és társadalom kapcsolatát keressük, akkor a természettudományoktól a társadalomtudománynak el kell tanulnia az alkalmazott társadalomtudomány fogalmát, és mindazt az eszközrendszert, amely ezt érvényesíti. Tudomásul kell venni, hogy az új szintézisben, a 21. század tudásalapú társadalmának megteremtésében, maguknak a tudósoknak, a kutatóknak kell aktív szerepet vállalni. És számomra a Tudomány Napja erről is beszél.